

BORONKAI SZABOLCS

NÉMET–MAGYAR KÉTNYELVŰSÉG: LUDWIG DUX – BÁRÓ DÓCZI LAJOS (1845–1919)

Zsidó emancipáció

Sok nyugat-európai országban, így Németországban is a zsidóság akkulturációja a felvilágosodás következményeként már a 18. században végbement. Ez a nyelvi és kulturális azonosulást jelentette, a vallás megtartásával. Magyarországon sajátos körülmények befolyásolták ezt a fejlődést: az ország beilleszkedése a Habsburg Birodalomba, a felvilágosodás és a romantika megkésettisége Nyugat-Európához képest, illetve az itt húzódó választóvonal a nyugati és a keleti zsidóság között. Ezért alkalmazkodtak a zsidók először a német többséghez (II. József uralma alatt német nevet kellett felvenniük), majd egy részük csatlakozott a magyar reformmozgalmakhoz (amit annak polgári, tehát jogki-terjesztő jellege is erősített), de sokan kitartottak a (keleti) zsidó hagyományok és a jiddis nyelv mellett. Az asszimiláció tehát kétirányú volt, a németiség és a magyarság irányában is lezajlott, ugyanakkor fennmaradt a jiddis kultúra is.¹

Az egyértelmű tendenciák ellenére az egyéni asszimiláció véletlenszerűségét kitűnően illusztrálja Dóczi Lajos (eredetileg: Ludwig Dux) pályája.² 1848 márciusában, a forradalom szomorú kísérőjelenségeként kitört a soproni zsidópogrom, ami elől a Dux család a szomszédos Németkeresztúrra (Deutschkreutz) menekült. A fiatal Ludwig így német nyelvű környezetben nőtt fel, és amikor tízévesen a kanizsai zsidó kereskedelmi iskolába került, felmentést kapott a történelem- és vallásórák látogatása alól, mivel ezeket magyarul oktatták, amiből ő egy szót sem értett. Végül csak a véletlennek, meg egy tanár szolid antiszemitizmusának köszönhetően tanult meg magyarul: „Kereskedősegédnek nem váltam be; tehát édes atyám 1857 valamely októberi napján bevitt Sopronba a gymnasiumba. Az igazgató, kemény arcú benczés, ámulva hallgatta atyám kívánságát. »Ilyenkor? – kérdé – mikor már három hete kezdődött a tanfolyam?« Ebben igaza volt a tisztelendő úrnak. Hanem már abban nem volt igaza, a mit hozzátett, hogy t. i. „Maguk zsidók mind olyan rendetlenek”. Mert édes atyám egyszerűen nem tudta, hogy az iskolai ének kezdete és vége is van, nálunk Keresztúron nem lévén vacatio. Atyám erre kissé remegve

¹ Vö. VARGA Péter, „*Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession*” – *Ungarische Juden am Scheideweg von Identitäten und Sprachen*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9(1996), 112–136.

² Dóczi életrajzához részletesebben lásd FÜRST Ilona, *Dóczi Lajos mint német író: Egy zsidó trófi nemzedék típusa*, Német Philológiai Dolgozatok, L, Bp., Pfeifer, 1932.

mutatta kanizsai bizonyítványaimat. Biztatta magát, hogy ez mégis meglágyítja a rideg tanár urat, mert egytől-egyig »kitűnő« volt bele jegyezve. De a reverendás director nem igen hederített a kanizsai tanítók véleményére. »Zsidó iskola – mondá – persze a zsidók mind kitűnőt adnak egymásnak.« Igaz, hogy ezen megjegyzés után kinyitotta a könyvet és fogta a tollat, hogy beigtasson a benczés gymnasium szellemi kosztosai közé. De az én tizenkét éves gyermekszívem megsokallta volt a kegyes atya ezen kegyetlen bánásmódját. Megrántottam atyám kabátját, s azt súgtam a fülébe: »Menjünk! Itt nem akarok tanulni.« El is mentünk – s másnap be voltam igtatva az evangélikus lyceum tanulói közé. [...] Mert a benczések gymnasiumában a Bach uralma alatt német volt az előadás nyelve. Ha oda belépek s az érettségi vizsgálat után, a mint valósággal megtörtént, Bécsbe kerülök jogásznak, akkor valószínű, hogy sohasem tanulok meg magyarul. A protestáns gymnasium autonom volt; oktatási nyelve Bach alatt is magyar maradt. Ott készséggel fölvettek, talán épen azért, mert zsidó voltam s mert nem tudtam egy szót sem magyarul: egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak. S az ekkor nagy dolog volt. Hálás is vagyok mindkettőjüknek; a benczés directornak, hogy elutasított, a boldogult Király József Pálnak, hogy befogadott.³

A soproni evangélikus líceumban már 1828 óta a tárgyak többségét magyarul oktatták, ami csak azért különös, mert a magyarság részaránya a város lakosságában még a század közepén is csupán 4 %-ra tehető. Ennek ellenére, amikor 1849-ben az osztrák kormány – éppen az etnikai viszonyokra hivatkozva – a német tannyelvet kívánta bevezetni, az iskolafenntartó egyházközség Moritz Kolbenheyer lelkész és iskolafelügyelő vezetésével tízéves harcot folytatott a magyar nyelv érdekében. Dóczi példája is azt mutatja, hogy a magyar nyelvű oktatás fenntartásában milyen hatalmas volt a jelentősége Kolbenheyer és Király József Pál igazgató tevékenységének (egyébként mindketten német nyelvű költők). Egy német anyanyelvű, zsidó fiú egy túlnyomóan német nyelvű városban kizárólag a magyar iskola – és egy német lelkész magyar patrióta elkötelezettsége – miatt vált magyar íróvá, majd futott be fényes diplomatakarriert Andrássy Gyula gróf mellett, és emelték végül bárói rangra.

Drámatrói karrierje

A kétnyelvű Dóczi egyszerre írt darabokat a pesti Nemzeti Színház és a bécsi Burgtheater számára (1872–1902-ig Bécsben dolgozott a külügyminisztériumban). Gyakran nehéz eldönteni, melyik nyelven keletkezett eredetileg a darab. Sokatmondó azonban, hogy nem a magyarországi német színházaknak dolgozott, német nyelvű munkássága a külföldnek, elsősorban Ausztriának szólt. Szülővárosában, Sopronban műveit csak bécsi sikerei után mutatták be. Az 1847-es nagy tűzvész, aminek a pesti német színház áldozatul esett, a magyarországi német színjátszás jelképes végének is tekinthető.

³ DÓCZI Lajos, *Hogy' tanultam magyarul = Magyar szellemi élet: Elbeszélések és rajzok magyar írók és művészek életéből*, szerk. IGMÁNDI József, Bp., Hornyánszky, 1892, 8–9.

Addig is főleg külföldi mintákhoz igazodott, a magyarországi német irodalom más területeivel nem alkotott szerves kulturális egységet, de ezután már csak régi önmaga árnyéka volt. Még Sopronban, a jobbára német publikum előtt is az évad felében magyar színeszek játszottak. A még nem asszimilálódott, de már akkulturálódott magyarországi németiség egyre inkább a magyar irodalom számára jelentett közönséget.

Dóczi Csók című darabja 1872-ben elnyerte az Akadémia Teleki-pályadíját, majd 1874-ben be is mutatták a Nemzetiben.⁴ Ekkor magyarosította Duxról Dóczira a nevét (1900-as bárósítása után ritkán Dóczy-nak is írta, de összes művei kiadásán végül a Dóczi alak maradt). A vígjáték az újromantikus mesedráma műfajába tartozik, Shakespeare hatása is nyilvánvaló. Az egzotikus színhely a középkori Navarra és Aragónia királyi udvara. Navarrában az abszolút erény uralkodik, a király még a csókot is betiltja. Mulatságos szerepcserék és félreértések után öccse végül leleplezi az udvar álszentségét, ami nem állhat az igaz szerelem útjába. 1877-ben Bécsben is kiadták és a Burgtheaterben is színre vitték, mégpedig a Nemzeti sűgópéldánya alapján.⁵ Az alcím szerint a német kiadást a magyarból fordította a szerző. Ezt támasztja alá néhány apróbb változtatás, mint például a német változat színekre tagolása és a részletesebb rendezői utasítások. A fordítás viszont mesteri:

Csak bízd rám s ha nincs ma esküvő,
Esküdd, hogy én vagyok esküszegő.

Vertraut's nur mir und gib'ts heut' nichts zu trau'n,
So sagt nur kühn, mir sei nicht mehr zu trau'n.⁶

Az 1882-es Teleki-tragédiapályázatra Dóczi az *Utolsó szerelem* című új darabját nyújtotta be. Bár mint vígjátékot elutasították, 1884-ben bemutatta a Nemzeti, egy évvel később a német változatot a Burgtheater, majd a hamburgi, a berlini, a müncheni, a lipcsei és a prágai színház is.⁷ A téma és a szerkezet erősen emlékeztet Arany *Toldi szerelme* című epikus költeményére: Apor-Laczi minden nőnek elcsavarja a fejét Nagy Lajos udvarában, de cselrel vőlegénnyé teszik. Az itáliai hadjárat során azonban megismerkedik az igaz szerelemmel a padovai fejedelem lányának személyében. Közben menaszszonya is beleszeret valakibe. Úgy tűnik, a férfiúi becsületet csak párba mentheti meg, de a királyi kegy végül lehetővé teszi mindkét pár boldogságát.

⁴ DÓCZI Lajos, *Csók*, Bp., Ráth, 1873. (1903-ig még hat kiadás jelent meg!) Vö. Dóczi levelei Szigligeti Edéhez, 1873. nov. 15-én és 1874. ápr. 7-én. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt. Lt.). Szigligeti 1873–1878-ig volt a Nemzeti igazgatója. Dóczi drámáinak keletkezéséhez és ősbemutatóihoz lásd ROMHÁNYI Gyula, *Dóczy Lajos drámái*, Bp., Pallas, 1934.

⁵ LudwIG DÓCZI, *Der Kuß: Lustspiel in vier Aufzügen*, aus dem Ungarischen des LudwIG DÓCZI, Wien, Rosner, 1877. (Később még további két kiadás, sőt létezik cseh fordítás is!) Vö. Dóczi levelei Szigligeti Edéhez, 1876. dec. 22-én és 1877. júl. 18-án. OSZK Kt. Lt.

⁶ Idézi: FÜRST 32–33.

⁷ DÓCZI Lajos, *Utolsó szerelem*, Bp., Grill, 1883; LudwIG DÓCZI, *Letzte Liebe: Schauspiel in 4 Acten*, Leipzig, Klinkhardt, 1887. Vö. Dóczi levelei Paulay Edéhez, 1883. jan. 3-tól szept. 6-ig: OSZK Kt. Lt. Paulay 1878–1894-ig volt a Nemzeti igazgatója.

Dóczi harmadik történelmi témájú drámája a *Széchy Mária*.⁸ A kissé átértelmezett történetben Széchy Mária nem Murány úrnője, hanem testvéreinek és sógorainak foglya. Csak akkor adja át a várat Wesselényinek és a császáriaknak, amikor már nyilvánvaló, hogy rokonai és az erdélyi fejedelem ki akarják forгатni vagyonából. A három újromantikus darab után Dóczi a realista drámával próbálkozott. Az 1889-es *Vegyes párok* a zsidó–keresztény házasságok problémájával foglalkozik, a *Vera grófnő*ben pedig egyenesen a válásról van szó.⁹ Ezek azonban meg sem közelítették korábbi sikereit, így 1896-ban egy újabb mesejátékkal pályázott, az *Ellinórral*, melyen főleg Arany László és Dickens hatása érződik.¹⁰

Fordítói tevékenysége

Dóczi, mint a magyarországi német írók közül sokan, rengeteg magyar verset fordított németre. Első próbálkozásai 1872 és 1876 között jelentek meg a bécsi *Die Dioscuren* című évkönyvben. Főleg Petőfi népies verseit és Arany balladáit, illetve késői, rezignált líráját kedvelte, de felbukkan egy-egy költemény Vörösmartytól, Eötvöstől és Verseghtől és néhány székely népballada is.¹¹ Két évtizeddel később újabb (illetve átdolgozott) fordításai viszont már a *Neues Pester Journal*ban jelentek meg. Ez világosan jelzi a fordító törekvéseinek kudarcát, abban az értelemben legalábbis, hogy akárcsak elődeinek, neki sem sikerült a magyar irodalmat a német nyelv közvetítésével eljuttatni az európai közönséghez. A *Journal* olvasói ugyanis a főváros művelt német polgárai voltak, akik bár németül beszéltek, Arany és Petőfi műveit mégis jól ismerték. Németország és Ausztria számára a magyar irodalom továbbra is idegen maradt, és Dóczi soha többé nem próbálta fordításait külföldön megjelentetni.

A Petőfi-fordítások között hiába keressük a filozófiai, a politikai vagy a forradalmi verseket. A kiegyezés után Petőfi ugyan elfoglalhatta az őt megillető helyet a magyar irodalomban, de mégsem illet – különösen Dóczi pozíciójában (udvari tanácsos és külügyminisztériumi osztályvezető) – Habsburg-ellenes és republikánus verseit idézni. Így inkább a *Megbántott a rózsám...*, *Tarka élet, Kutyakaparó, Panyó Panni, Mily szép a világ!, Ha férfi vagy...*, *Ilyen óriást, mint...* és *A felhők* című költeményeket fordította

⁸ DÓCZI Lajos, *Széchy Mária*, Bp., Ráth, 1885; Ludwig DÓCZI, *Maria Széchy: Schauspiel in drei Akten*, Stuttgart, Cotta, 1891.

⁹ DÓCZI Lajos, *Vegyes párok*, Bp., Ráth, 1889; DÓCZI Lajos, *Vera grófnő*, Bp., Szépirodalmi Könyvtár, 1891.

¹⁰ DÓCZI Lajos, *Ellinór*, Bp., Singer–Wolfner, 1897. A sikerhez egyébként Jókai is gratulált: Dóczi levelei Jókai Mórhoz 1896. márc. 27-én és 1896. ápr. 13-án: OSZK Kt. Fond V/126.

¹¹ *Die Dioscuren* I. évf. (1872): a *Pál mester* (98), *Megy a juhász a számaron...* (99), *Ezrével terem a fán a meggy...* (100), *A farkasok dala* (251) Petőfitől és az *Ágnes asszony* (254), *Visszatekintés* (256), *Buda halála* (350) Aranytól, illetve *A zászlótartó* (uo.) Eötvös Józseftől. II. évf. (1873): *Zách Klára* (190) és *A fülemile* (193) Aranytól, *A vén cigány* (475) Vörösmarty Mihálytól. III. évf. (1874): népballadák, *Molnár Anna* (209), *Júlia szép leány* (212), *Kádár Kata* (213), *A titokzatos leány* (215) és *Ne menj rózsám* (216). IV. évf. (1875): *A méh románca* (415) Aranytól. V. évf. (1876): *Klárkához* (327) Verseghy Ferencről.

németre.¹² Megtalálhatjuk köztük viszont Petőfi egyik legszenvedélyesebb vallomását a hazaszeretetről, a *Magyar vagyok* című verset:

Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!
Itt minálunk nem is hajnallik még,
Holott máshol már a nap úgy ragyog.
De semmi kincsért s hírért a világon
El nem hagynám én szülőföldemet,
Mert szeretem, hön szeretem, imádom
Gyalázatában is nemzetemet!

Ich bin ein Ungar. Mich durchglüht die Scham!
Ich muß mich schämen, daß ich Ungar bin,
Daß es bei uns noch kaum zum Dämmern kam,
Wenn anderswo schon Sonnenstrahlen sprüh'n.
Doch nicht um Ruhm und Reichthum aller Lande
Zerrisse ich das schmerzlich süße Band:
Denn glühend lieb' ich dich in meiner Schande,
Anbetend lieb' ich dich, mein Vaterland!¹³

A fordítás mind tartalmilag, mind formailag pontos, ami nem mindegyik Petőfi-átköltésre jellemző. A *kutyák dalában* és *A farkasok dalában* Dóczi megváltoztatta a szótagszámot és így a vers egész ritmikáját. Ez nemcsak önkényes, de szükségtelen is volt, különösen, ha összehasonlítjuk Spöner Andor szintén korabeli fordításával:

A kutyák dala
S harag multán urunk
Ismét magához int,
S mi nyaljuk boldogan
Kegyelmes lábait!

Dóczi
Und ist der Herr wieder gnädig
So pfeift er uns zu,
Und wir lecken ihm glücklich
Den gnädigen Schuh.

Spöner
Der Herr winkt uns zurück,
Sobald sein Zorn verrann;
Wir lecken ihm voll Glück
Die gnäd'gen Füße dann.

A farkasok dala
Fázunk és éhezünk
S átlöve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!

*Wir frieren, wir hungern
Und bluten dabei.
Alles Elend ist unser.
Aber – wir sind frei.*

*Der Jäger, Hunger, Frost,
Wie quälen uns die drei!
Thut nichts, wir sind getrost,
Wir sind und bleiben frei.¹⁴*

Dóczi Arany-fordításai igen sikerültek, Arany nyelvertermő erejét igen nagyra tartotta. A késői versek közül a *Híd-avatás*, az *Enyhülés*, az *elhagyott lak*, a *Magányban* és a *Visszatekintés* jelentek meg a Journalban.¹⁵ A Múzeum-kertbeli Arany-emlékmű avatására Dóczi lefordított néhányat a költő balladái közül is, így *A walesi bárdokat*, a *Szondi két apródját*, a *Keveházát*, az *egri leányt* és a *Tetemrehívást*. A fordításokhoz írt előszavában úgy véli: „Hogy ő volt a legnagyobb balladaköltő – nagyobb mint maga a nép, mert felülmúlja a skótokat és a székelyeket, akik a nagy Goethe-t múltják felül – csak mi állíthatjuk; a németek magukban mosolyognak rajta. Mily nagy elégtétel lenne, ha egy megfelelő fordítás megszegyenitené a kétkedőket! Sajnos ez soká, ha nem örökké betel-

¹² Neues Pester Journal, XXII/32 (1893. febr. 1.), 2; XXII/52 (1893. febr. 21.), 1–2; XXII/91 (1893. ápr. 2.), 17–18.

¹³ Neues Pester Journal, XXII/115 (1893. ápr. 27.), 1.

¹⁴ Uo., 1–2, ill. Alexander PETŐFI, *Ausgewählte Gedichte*, aus dem Ungarischen übersetzt von Andor von SPÖNER, Leipzig, Haefel, 1895, 215–216.

¹⁵ Neues Pester Journal, XXII/32 (1893. febr. 1.), 1; XXII/75 (1893. márc. 16.), 1.

jesületlen álom marad – mert Arany nyelvének varázsa és tömörsége lehetetlenné teszi a pontos fordítást.”¹⁶

A „mi” itt egyértelműen a fordítót és a közönséget jelöli, mégpedig a német nyelvű fordítót és közönséget, akik mégsem – Arany tehetségét nem ismerő – „németek”, hanem éppen ellenkezőleg: öntudatos magyarok. A fordító szerint tehát nem csak Arany, de a székely népballadák is felülmúlják a német költőfejedelmet, és ezzel a ténnyel a művelt nyugat-európai csupán a magyar nyelv különössége miatt nincs tisztában. Az asszimiláns Dóczi véleménye sokkal „magyarophilebb”, mint sok született magyaré.

1902–03-ban Dóczi Abbáziában (Opatija) megismerkedett Arany Lászlónéval. Az ő tiszteletére kötetbe gyűjtötte eddigi Arany-fordításait, és korlátozott számban kiadatta. Fordítói virtuozitása tényleg imponáló, nem csak a szótagszámot, a ritmust, a rímet sikerült megtartania, de kiválóan adja vissza Arany utánozhatatlan stílusát is. A Petőfi-versekkel ellentétben itt mindig hű marad az eredeti szöveghez, hacsak a változtatás nem teszi még plasztikusabbá az átköltést. Éppen ezáltal múlja felül Sponer – egyébként szintén kitűnő – fordításait. Az *Ágnes asszony* első versszakának negyedik és ötödik sorában például Sponer változata szó szerint pontosabb, véleményem szerint Dóczi mégis sokkal jobban adja vissza a vers atmoszféráját:

	<i>Dóczi</i>	<i>Sponer</i>
Ágnes asszony a patakban	In dem Bache steht Frau Agnes,	Agnes wäscht ihr weißes Linnen
Fehér lepedőjét mossa;	Wäscht des Bettuchs weisse Linnen.	In dem Bach, dem klaren, kühlen,
Fehér leplét, véres leplét	Weisses Linnen, blutig Linnen –	Weißes Linnen, blut'ges Linnen
A futó hab elkapdossa.	Blutig fließt der Bach von hinnen.	Flücht'ge Wellen überspülen.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.	O himmlischer Vater, erbarm Dich!	Verlaß mich nicht, Herr des Erbarmens! ¹⁷

Nincs olyan szójáték, belső alliteráció, amit ne lenne képes lefordítani. A *walesi bárdok*ban a „bor pezsegve forr”. Dóczi kénytelen átalakítani ezt a belső rímet, Sponer azonban máshová helyezi, és ezzel megbontja a versszak szerkezetét:

	<i>Dóczi</i>	<i>Sponer</i>
S mind, amiket e szép sziget	Was an Thieren nur auf Wald und Flur	Was nur bekannt im Inselnd
Ételt-italt terem,	Die reiche Insel nährt,	An Trank und Leckerei'n,
S mind, ami <i>bor</i> pezsegve forr	Was an <i>Feuersaft</i> mit <i>Vulkankraft</i>	Und über'm <i>Meer</i> von <i>ferneher</i>
Túl messzi tengeren.	Jenseits der Meere gährt.	Ein jeder Feuerwein. ¹⁸

Csaknem lefordíthatatlannak tűnnek a *Szondi két apródja* sorai, hiszen Arany itt azonos alakú szavakat használ és még egy belső alliterációt is betold. Sponer átköltésében a két szó csak két betűben tér el, a második alliteráció azonban teljesen hiányzik. Dóczi

¹⁶ Neues Pester Journal, XXII/131 (1893. máj. 13.), 1–3; XXII/177 (1893. jún. 29.), 1; XXII/219 (1893. aug. 10.), 1; XXII/298 (1893. okt. 28.), 1. (Fordítás a német eredetiből: B. Sz.)

¹⁷ Johann ARANY, *Gedichte*, übersetzt von Ludwig DÓCZY, Bp., Hungária, 1903, 3; ill. Johann ARANY, *Dichtungen*, aus dem Ungarischen übertragen von Andor von SPONER, Leipzig, Wigand, 1880, 123.

¹⁸ *Uo.*, 14, ill. 175. (Kiemelés tőlem – B. Sz.)

megoldja mindkét problémát, és megtalálja a (legalábbis kiejtés alapján) tökéletes homónímiát is:

Mint hulla a hulla! Veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy meredékét,
Ő állá halála vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.

Dóczi

Wie fielen die Vielen vor Einem zurück
Und füllten wie Blöcke des Hohlweges Wände!
Wie drohte dem Tode entgegen sein Blick,
Und rief triumphierend das Ende!

Sponer

Wie bleichte die Leiche! Der Heide gefällt
Bedeckte wie Steine die Höhen, die Wälle:
Er stand im Triumphe, erliegend ein Held,
An des Todes blutriefender Schwelle.¹⁹

A könnyedség azonban néha veszélyessé válik, és Dóczi ott is rímel, ahol az eredetiben ilyen nincs. A *Tetemre hívás*ban a rövid, szaggatott mondatokkal sikerül visszaadni a ballada tragikus alaphangját, de a túldíszítés éppen ez ellen hat:

Állata őrzeni négy alabárdost:

„Lélek az ajtón se' be, se' ki!...”
„Hát ha az anyja, szép huga már most
Jönne siratni?” – „Vissza! neki;
Jaj, ki parancsom, élve, szegi!”

Hellebardiere stellte er viere:

„Niemand laßt ausgehn, Niemand herein!”
– „Wie wenn die Mutter, die Schwester zur Türe
Käme zu pochen?” – „Antwortet: Nein!
Wer nicht gehorcht, soll des Todes sein.”²⁰

A legtöbb versben Arany nyelvének tömörsége jelenti a legnagyobb akadályt. Nem így a *Mátyás anyja* címűben, ahol első olvasásra érthetetlennek tűnik az eredeti és az átköltés közötti különbség:

Ki kopog?
Mi kopog?
Egy fekete holló!
Nála meg
A levél
Vagy ahhoz hasonló.

Hei, was pickt?
Hei, was pocht?
Schau! Ein schwarzer Rabe!
Gleiches Bild
Trägt der Schild
Ueber Hunyad's Grabe!

Kicsit előbbre megtalálhatjuk a fordításhoz legalább tartalmában hasonló helyet:

S ahol jön,
Ahol jön
Egy fekete holló;
Hunyadi
Paizsán
Űl ahhoz hasonló.

In der Luft
– wie sie's ruft,
Kreist ein schwarzer Rabe.
Solches Bild
Trägt der Schild
Ueber Hunyad's Grabe.²¹

¹⁹ *Uo.*, 33, ill. 154. (Kiemelés tőlem – B. Sz.)

²⁰ *Uo.*, 29.

²¹ *Uo.*, 59.

Érthetetlennek tűnik egy ilyen súlyos pontatlanság egy virtuóz fordítónál. Szinte ki-
zárt, hogy a három egyszerű sor fordítása gondot jelentett volna számára. Ugyanakkor
érdekes módon az ismétlődő sorok a versszak visszatérő keretjellegét erősítik meg.

A német irodalom bűvöletében

Goethe és Schiller művei már a szerzők életében eljutottak a magyar közönséghez, az
egyik első fordítójuk éppen a soproni Kis János evangélikus püspök volt. A század-
fordulón már a kötelező olvasmányok kánonjába is bekerültek, így aztán egyre nagyobb
szükség volt jó minőségű és nagy mennyiségű fordításra. Dóczi verset és drámát is for-
dított mindkét német klasszikustól, de – akárcsak az Arany- és Petőfi-fordítások esetében
– itt is komoly (s meglehetősen befolyásos) ellenfele támadt: Szász Károly már 1875-ben
megkezdte Goethe, majd 1890-ben Schiller műveinek átköltését. A *Hellas istenei* utolsó
versszaka jó példa arra, miként és miért más és talán költőibb Szász alkotása:

Ja, sie kehrten heim, und alles Schöne,
Alles Hohe nahmen sie mit fort,
Alle Farben, alle Lebenstöne,
Und uns blieb nur das entseelte Wort.
Aus der Zeitflut weggerissen, schweben
Sie gerettet auf des Pindus Höhn:
Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muß im Leben untergehn.

Dóczi

Hazatértek s a lét minden bája,
Mind mi szép, jó, velük elhaladt,
Ei a lét színe s harmoniája,
Mienk csak az üres szó maradt.
Túl az idők sodrán bizton élnek,
Az örök Olympra szállva fel.
A mit halhatatlanít az ének,
Annak itt lenn vesznie kell.

Szász

Visszaszálltak – s elvívék magukkal,
Mind mi szép volt itt, mi üdvhozó;
Velük szállt el a bájszín s remek-dal,
S lelkevesztve itt maradt a szó.
Az idők árjából kiragadva
Menekültek Pindusra fel ök;
Mi örökre élni vágy a dalba':
Meg kell halnia előbb!²²

²² SCHILLER *Költeményei*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Lampel, 1902, 102; illetve SCHILLER *Költeményei*, fordították SZÁSZ Károly, VARGHA Gyula, VÁRÓ Ferencz, Bp., Franklin, 1890, 30. Dóczi a Schiller-centenáriumra lefordította a Wallenstein-trilógiát is: *Wallenstein: Drámai költemény három részben*, I, *Wallenstein tábora*; A Piccolominiak, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, (1904), 240 l. (Dóczi Lajos Munkái, 8), illetve II, *Wallenstein halála*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, (1904), 265 l. (Dóczi Lajos Munkái, 9). Az OSZK példányát Görgei Artúrnak dedikálta: „Mélyen tisztelt Tábormokom, »Wallenstein tábora« fordításának kéziratát, a mint Abbaziában megengedni Kegyes volt, mély tiszteletem s legnagyobb hadvezérünk iránt érzett hódolatom jeleül bátor vagyok emlékül megküldeni – remélvén, hogy lesz módja azt emlékül tekinteni, azaz hogy nemcsak hírből, a mi természetes, hanem amúgy is túléli igaz hívét Dóczi Lajost.” OSZK Kt. Oct. Hung. 1666.

Goethe-kötete szerinte több és jobb fordítást tartalmaz, mint Szász Károlyé. Mindenesetre a leghíresebb versek (*Vadrózsa*, *Májusi dal*, *Vándor esti dala*, *A kedves közelléte*, *A cserfa-király*) mellett található benne néhány dal a *Wilhelm Meister*ből, részletek a *Nyugat-keleti diván*ból és a szonettek is. A *Vadrózsa* fordítása Dóczytól tényleg sokkal pontosabb, különösen, ami a formát illeti (például szótagszám), és Szász tartalmilag és népieskedő hangvételében is jobban eltér az eredetitől:

	<i>Dóczy</i>	<i>Szász</i>
Sah ein Knab ein Röslein stehn, Röslein auf der Heiden, War so jung und wunderschön, Lief er schnell, es nah zu sehn, Sah's mit vielen Freuden Röslein, Röslein, Röslein rot, Röslein auf der Heiden.	Kinyflott egy rózsaszál, Pusztá vadvirága, Czéda fiu rá talál, Lélekzete majd eláll, Oly édes, oly drága. Rózsa, rózsá, csodaszép, Pusztá vadvirága.	Szép kis rózsát a legény, hejh, Lát a parlagon, Bíbor-színnel, hajnal-fénnyel; Fut is hogy csak érhetné el, Megőrült nagyon. Rózsa, rózsá, piros rózsá, Hej, a parlagon! ²³

Egyenrangú a *Vándor esti dala* két átköltése, jóllehet mindkét fordító elhagyta a híres „Kaum einen Hauch” belső rímet, és egyikük sem ragaszkodott az eredeti szótagszámhoz, sőt Dóczy még az utolsó négy sor ölelkező rímeit is megváltoztatta:

	<i>Dóczy</i>	<i>Szász</i>
Über allen Gipfeln Ist Ruh, In allen Wipfeln Spürest du Kaum einen Hauch; Die Vögelein schweigen im Walde. Warte nur, balde Ruhest du auch.	Völgyön, hegytetőkön Csend. Fákon és mezőkön Szellő se leng. Hallgat a madárka, Nincsen nesz sehol... Ne félj, nem sokára Te is nyughatol.	Völgyön hegyen Mí csend! Az ág-hegyen Szellő se' leng, Fű sem hajol, Bokrában hallgat a madár... Várj, nem sokára már Te is megnyughatol! ²⁴

A *cserfa-király* címéhez Dóczy lábjegyzetet fűz, melyben idézi Grimm véleményét Goethe félrefordításáról (a dán „Erlenkoning”-ot tulajdonképpen „Elfenkönig”-nek kellett volna fordítani). Ezenkívül kijelenti – némiképp joggal –, hogy az eddigi magyar címváltozatok (Arany: *Tündérr király*, Kozma Andor: *Rémkirály*) szélsőségesek, Szász változata (*Villi-király*) pedig idegen a magyar mesevilágtól. „Erle” magyarul égerfa, a ritmika kedvéért lett belőle cserfa.²⁵ Az a könnyedség, ahogy a magyar verseket Dóczy németre fordította, itt valahogy hiányzik. Hiába tartotta magát magyar írónak, a magyarra fordításnál német anyanyelve akadályt jelentett.

²³ GOETHE *Költeményei*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, 1906; 2. kiadás (Dóczy Lajos Munkái, 10), 28; illetve GÖTTE *Lyrical költeményei*, ford., bev. és jegyz. SZÁSZ Károly, Bp., MTA, 1875, I, 75.

²⁴ *Uo.*, 90, ill. 125.

²⁵ *Uo.*, 158.

A Faust és „természetes gyermeke”

Fordítói munkássága csúcának Dóczi kétségkívül a *Faustot* tartotta. A harmadik kiadás előszavában írja, mennyire közel áll hozzá ez a költemény, és miként Goethe az eredetén, úgy dolgozott, változtatott, javított ő is a fordításon évtizedeken keresztül.²⁶ Az 1873-as első kiadásban még csak az első részt fordította le, a másodikból csupán néhány kivonatot, amit színpadra alkalmasnak talált. Az 1887-es ősbemutatóra sokat javított a szövegen. Az OSZK-ban található a Nemzeti egykori sűgópéldánya valószínűleg Dóczi-tól származó bejegyzésekkel, húzásokkal, melyek aztán a harmadik kiadásban nyomtatásban is megjelentek. A három szövegváltozaton megfigyelhető, hogyan keresi a fordító a megfelelő kifejezést, és hogyan érik ezáltal maga a fordítás is. Különösen jól példázza ezt az a szakasz, ahol Faust maga is a Biblia fordításával küszködik:

Geschrieben steht: Im Anfang war das Wort!
Hier stock ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen,
Ich muß es anders übersetzen,
Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin,
Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn.
Bedenke wohl die erste Zeile,
Daß deine Feder sich nicht übereile!
Ist es der Sinn, der alles wirkt und schafft?
Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!
Doch auch indem ich dieses niederschreibe,
Schon warnt mich was, daß ich dabei nicht bleibe.
Mir hilft der Geist! auf einmal seh ich Rat
Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!

Megírva áll: Kezdetben volt az Ige.
Ki fejt meg? Már fenakadtam íme.
Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom?
Másképen kell fordítanom.
Ha jól esett megértenem,
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
Nem! Első – írjuk – vala az Erő.
De ezt is alig írom, már megint,
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.
Világosság! Egyszerre tisztá lett,
S bízvást írom: Kezdetben volt a Tett!

[1873]

A sűgópéldány nyomtatott szövege az előzővel azonos, a kézzel kihúzott sorokat zárójelbe, a tollal és ceruzával mellé és fölé írtakat a jobb oldalra írtam:

Megírva áll: Kezdetben volt az Ige.
Ki fejt meg? Már fenakadtam íme.
(Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom?)
(Másképen kell fordítanom.)
(Ha jól esett megértenem,
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
(Nem! Első – írjuk – vala az Erő.)
(De ezt is alig írom, már megint.)
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.)

Hát érhet annyit Ige, Szó?
E hely így nem fordítható
Ha sikerült megértenem

Nem! Így írom, kezdetben volt az Erő
De ezt is alig jegyzem már megint
Más nyomra új sugallat int

²⁶ *Faust. Goethe tragédiája*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, 1900; 3. kiadás (Dóczi Lajos Munkái, 2), VII–XX. (1944-ig összesen hat kiadás jelent meg.)

(Világosság! Egyszerre tiszta lett,
S bízvást írom: Kezdetben volt a Tett!

Ah fm derül, egyszerre tiszta lett

[1883–1886/7]

A harmadik kiadásban Dóczy azonban csak a változtatások mintegy felét hagyja meg (a 3., 4. és 11. sort, az 5., 10., 12. és 13. sor marad változatlan):

Megírva áll: Kezdetben volt az Íge.
Ki fejtí meg? Már fenakadtam íme.
Hát érhet annyit íge, szó?
E hely így nem fordítható.
5 Ha jól esett megértenem,
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
10 Nem! Első – írjuk – vala az Erő.
De ezt is alig jegyzem, már megint,
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat ínt.
Világosság! Egyszerre tiszta lett,
S bízvást írom: Kezdetben volt a Tett!²⁷

[1900]

Dóczy 1891-ben fordította németre *Az ember tragédiáját*, amit a *Faust* előszavában annak „természetes gyermeké”-nek nevez.²⁸ A darabot 1892-ben bemutatták Hamburgban, aztán Bécsben, Frankfurtban, Berlinben, Prágában és Londonban is. A fordító ugyanakkor érdekes módon úgy látja, hogy Madách nyelvileg gyenge és javításra szorul: „Alig van fogalma a mesterségről, ami pedig minden művészet része. Ezt bizonyítja ügyetlen verselése és az a szokása is, hogy a fogalmakat a legegyszerűbb szavakkal írja le [...] Ezért úgy gondolom, hogy a fordító joggal javíthat rajta, ha mértéket tart.”²⁹

Amikor barátja, Rákosi Jenő szemére veti, hogy a fordítás teljesen Goethe stílusában készült, azt válaszolja: „Jenő azt írja tragédia fordításomról, hogy erősen goetheizáltam. Nem tartom hibának, miheylt megegyeztünk, hogy az eredeti szöveg magyarul türehtetlenül gyenge, prózai, döcögös [...] Színezni kellett, – Lechner és Sponer is kénytelen vele, – ám akkor legyen jó szín...”³⁰

²⁷ *Faust* [Dóczy, 1873], 47–48; [Dóczy, 1883], 47–48 (a kézírásos bejegyzések valószínűleg 1886/87-ből származnak) és [Dóczy, 1900], 55. Itt kell megjegyezni, hogy a későbbi és híresebb fordító, Jékely Zoltán (GOETHE, *Faust*, Bp., Európa, 1986, 55–56) a „Wort” szót „szó”-nak fordította, ami ugyan pontos és a magyarban valóban a „tett” ellentéte („Wort–Tat”), de hagyományosan a Biblia-fordításokban (és végtére is ez is az) az archaikusabb „ige” szokott szerepelni, akárcsak Dóczy nál.

²⁸ *Faust* [Dóczy, 1900], XX.

²⁹ Ludwig Dóczy, *Die Welt ein Traum*, Neue Freie Presse, 11(1890), 1, 4–5. Idézi: FÜRST 75. (Fordítás a német eredetiből: B. Sz.)

³⁰ Dóczy levele Kónyi Manóhoz, 1892. febr. 26-án. Idézi: FÜRST 76.

Tényleg sokat változtatott a szövegen, szabadon növelte vagy csökkentette a sorok számát, hogy a drámát „zeneibbé” tegye. Különösen szembetűnő, ha összevetjük Sponer fordításával:

	<i>Dóczi</i>	<i>Sponer</i>
Szabadon bűn és erény közt	Hochgedanke:	Herrlich ist es, selbst beflissen
Választhatni, mily nagy eszme,	Ohne Schranke	Frei zu wählen seine Pfade
S tudni mégis, hogy felettünk	Wählen rechte, linke Pfade!	Ueber sich als Schild zu wissen
Pajzsúl áll Isten kegyelme.	Und doch wissen,	Dennoch Gottes Huld und Gnade.
Tégy bátran hát, és ne bánd, ha	Daß beflissen	Muth'ge That soll deine Lust sein,
A tömeg hálátlan is lesz.	Uns bewacht des Himmels Gnade.	Nicht des Undanks, nicht des Hohnes
Mert ne azt tekintse czélül,	Handle mutig,	Achtend, nur für's Selbstbewußtsein, –
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,	Wenn auch blutig	Harre keines andern Lohnes.
Szégyenelve tenni másképp;	Dich der Menge Undank höhnet;	Schäm' des Schlechten dich und Schwachen,
És e szégyen öntudatja	Nicht um Ehre	Das Empfinden der Beschämung,
A hitványat földre szegzi,	Thu das Schwere,	Wackre wird's beflügelt machen,
A dicsőet felragadja –	Das dich mit dir selbst besöhnet.	Feigen Herzen ist es Lähmung.
Ámde úrad felségében	Von dem Bösen	Doch was immer du errungen,
Ne vakítson el a képzet,	Dich zu lösen,	Sollst du dich des Wahns erwehren,
Hogy, amit téssz, azt az Isten	Muß der innern Scheu gelingen.	Daß das Werk, das dir gelungen,
Dicsőségére te végzed,	Innre Stirnme	Dein Verdienst zu Gottes Ehren.
És ő éppen rád szorúlna,	Straft das Schlimme	Wag', o wage nimmermehr, dich
Mint végzése eszköze:	Gibt dem Edlen Himmelsschwingen.	Einer Gottheit gleich zu halten
Sőt te nyertél tőle dísz, ha	Doch auf Pfaden	Aber freu' dich und bewähr' dich,
Engedi, hogy tégy helyette. – ³¹	Solcher Gnaden,	Läßt dich Gott statt seiner schalten. ³²
	Daß dich nicht ein Dünkel störe,	
	Daß dein Handeln,	
	Reines Wandeln	
	Du vollbringst zu Gottes Ehre.	
	Deiner Thaten	
	Kann entraten	
	Der sein All aus sich erhalten:	
	Dich zu zieren	
	Läßt vorführen	
	Schöpfers Huld dein Erdenwalten.	

A sor- és rímszerkezet átalakításán túl Dóczi törekedett a tartalmi pontosságra, ami viszont Sponernek kevésbé sikerült. Sponer ellenben jobban adja vissza a híres „Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy” sort:

³¹ XV. szin, 4094–4113. – MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, szerk., sajtó alá rend., jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1992, 138.

³² Emerich MADÁCH, *Die Tragödie des Menschen: Dramatisches Gedicht*, aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig DÓCZI, Stuttgart, Cotta, 1891, 199; ill. Emerich von MADÁCH, *Die Tragödie des Menschen: Dramatisches Gedicht*, aus dem Ungarischen übersetzt von Andor v. SPONER, Kesmark, Sauter, 1887, 227–228.

Dóczy

Du knauserst. Ja du bist ein großer Herr.

Sponer

Du missest karg, nach großer Herren Art.³³

Egyiküknek sem sikerül viszont lefordítani az utolsó sort: „Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!”

Dóczy

Ihr hört es, Menschen; Kämpfet und vertraut!

Sponer

Jetzt Mensch, jetzt weißt du's, kämpfe und vertraue.³⁴

Összegzés

Dóczy anyanyelve a német volt, bár mindig hangsúlyozta, hogy magyar írónak tartja magát, és országos hírnevet is így szerzett. Német színdarabjait Ausztria számára írta, nem érzett semmi közösséget az immár hanyatló magyarországi német kultúrával. A német irodalmat igen nagyra tartotta, ezért fordította a klasszikus műveket magyarra. De a magyar irodalom magas művészi színvonaláról is meg volt győződve, ezt bizonyítják kiváló Arany- és Petőfi-fordításai. Mivel ezek külföldön nem váltottak ki különösebb visszhangot, magyarországi német lapokban publikálta őket, kényszerből tehát, nem pedig elkötelezettségből. Költői virtuozitása azonban a fordításoknál néha veszélyeztette a tartalmat és a nyelvtant is. Egyik novellája előszavában Mikszáth így védelmezi mégis: „Nyelvezete néhol nem magyaros, de oly hajlékony és annyi árnyalatot tud vele kifejezni, hogy finom vonalak és színek visszaadására azt még előtte senki sem használta annyi sikerrel. Sokan támadják nyelvét belekötve egy-egy kifejezésébe, mely a »debreceni fülnek« idegen, pedig aligha nem az lesz a vége, hogy Dóczyt egykor a magyar nyelv művészei közt fogja emlegetni az okosabb utókor, mely belátja, hogy a mit Dóczy hibázott a nyelv ellen, azt a nyelv muzsikája, lágyága érdekében tette.”³⁵

³³ *Uo.*, 10, ill. 7.

³⁴ *Uo.*, 200, ill. 228.

³⁵ MIKSZÁTH előszava = DÓCZI Lajos, *Carmela*, Bp., Franklin, 1906, V–XI.